

'ואף הוא עשה מוכני לכיור שלא יהיו מימיו נפסלין בלינה... גילגלא דהוה משקעא לידה' – רמז: שלא יאמר האדם, אם כן הוא שאסור לאדם ליהנות מעולם הזה ומתאותו כי אם הכל למען שמו, והוא דבר קשה מאד בלתי-אפשרי לעמוד בו, אם כן אפריש עצמי מכל עניני עולם הזה הגשמי ולא אוכל ולא אשתה כלל ואהיה פרוש מאד – אל יאמר כן אלא צריך האדם להתאמן במעט מעט לשבר כח התאוות ולסבב הדבר בסיבוב אחר סיבוב עד שיגיע לתכלית יסוד הקדושה ושורשה בכל דבר גשמיות גם כן. וזה רמז שעשה מוכני לכיור לשוקעו בבור – רמז שצריך האדם לגלגל ולשקע הגשמיות עד אשר יושקע ויטבע בטבע בשורש הקדושה שלא יהיו נפסלין בלינה – רמז לעולם הזה הנקרא לילה ואינו אלא כמו לינה, אדם ביקר בל ילין' (נועם אלימלך תשא).

דף לח

'פרק בשיר'. רבנו יהונתן מלונגיל מפרש: ישנם ספרים המחוברים ללמד חכמת הניגון, להגביה הקול ולהורידו, והספר בנוי פרקים פרקים כעין פרקי המשנה, וזה היה יודע פרק אחד שלא ידעו אחד מן המנגנים.

'הללו פיתן מתעפשת'. ואף על פי שנעשה נס בלחם הפנים שהיה חם ביום הלקחו – כל מה שבידי אדם ניתן לעשותו לא נעשה בו נס (עפ"י תוס' ישנים). ועוד הלא אין סומכים על הנס כשם שלא היו סומכים על נס שלא אירע קרי לכהן גדול (מהרש"א), והרי מטרת הקנים הנתונים בין הלחמים היתה כדי למנוע עיפוש, כי אין סומכים על הנס (כמו שכתב רש"י בשבת קכד. מהר"ץ חיות), וזו הסיבה לכך שהתקינו שלחנות של שיש להנחת הלחם כדי שיתקרר ולא יתעפש, אעפ"י שהוא חם וטרי (כמו שאמרו בירושלמי שקלים ו, ג.). ורבנו יהונתן כתב: משמע שלא היה הנס הזה אלא בבית ראשון וגם בבית שני כשכיהנו בו כהני צדק, אבל לא לאחר מכן.

'כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו'. שייך לאומנות ולמעשי בני אדם שקראו בשמו יתב' וכגון אומנות מעשה לחם הפנים. ואילו כל פעל ה' למענהו – מתייחס לכל הברואים, כגון עשב המעלה עשן שאינו תלוי בפעולת האדם (עפ"י מהרש"א; מרומי שדה. וע"ע בפירוש רבנו אליקים).

'בכל יום היו נוטלין שנים עשר מנה והיום עשרים וארבעה'. כלומר בכל הימים עד לאותו מאורע, היו נוטלים שנים עשר מנה לשנה בשכרם, ומאותו היום הכפילו שכרם (רש"י עפ"י רש"י בשבועות י:).

בכל יום היו נוטלין שנים עשר מנה והיום עשרים וארבעה. רבי יהודה אומר: בכל יום עשרים וארבעה והיום ארבעים ושמונה'. מצינו בכמה מקומות שרבי יהודה נחלק עם חכמים במספרים ובשיעורים שונים, וסובר לחצות או להכפיל בדיוק את השיעור – כמו כאן. ע' משנה כתובות סג. ב"ב יא. ועוד. וצריך בירור.

'אמרו להם חכמים מה ראיתם שלא ללמד? אמרו להם: יודעין היו של בית אבא שבית זה עתיד ליחרב, שמא ילמוד אדם שאינו מהוגן וילך ויעבוד עבודת כוכבים בכך' – ולא קבלו חכמים את

דבריהם ולכך גיגום [עד למעשה דרבי יוחנן בן נורי שבסמוך, שאז ניכר היה שאכן כוונתם לטובה, ומאותה שעה אסר רבי עקיבא לספר בגנותם] (עפ"י מהרש"א; רבי עובדיה מברטנורא).
 יש מפרשים שעל בית גרמו ובית אבטינס לא אמרו 'שם רשעים ירקב', רק על בן קמצר ודומיו שלא היתה להם תשובה (ע' רבנו יהונתן ורבנו אליקים; תפארת ישראל). אך נראה שאעפ"י שכוונתם היתה לטובה ואינם בגדר 'רשעים' ששם ירקב [והרי קראו ללשכה שמפטים בה הקטורת על שמם] אעפ"י כ הוכיחם לגנאי – כמפורש במשנה, כי חכמים לא קבלו טענתם.
 ובתוס' ר"ד מפרש שבתחילה הוכיחם לגנאי כמו שאמרו ברישא, אבל אחר כך כשנימקו שיטתם חזרו ואמרו עליהם 'זכר צדיק לברכה', כבסיפא.

'... ולא היו יודעין להעלות עשן כמותן; של הללו מתמר ועולה כמקל, של הללו מפציע לכאן ולכאן, וכששמעו חכמים בדבר אמרו כל מה שברא הקב"ה לכבודו ברא... וחזרו בית אבטינס למקומן'. משמע שלא החזירום מצד עיקר הדין אלא מפני כבוד המקום, ואף על פי שחסר המעלה-עשן (כמו שפרש"י) – מכאן מוכיח הבית-יוסף (או"ח קלג), שאם החסיר מעלה עשן מהקטורת – אינו כמחסיר שאר סממניה שחייב מיתה, ואפילו איסור אין בדבר מפני שלא נועד אלא לתיקון [כמו מלח סדומית לשריית הצפורן].

ואולם המשנה-למלך (כלי המקדש ב,ג) תמה על כך מסוגיא דלקמן (נג) שיש חיוב מיתה בדבר כמקטיר קטורת חסרה. ויש מפרשים דברי הבית-יוסף רק בשאר ימות השנה מלבד יום הכפורים (עפ"י פרי חדש קלג; משל"מ. ואולם יש שאינם סוברים לחלק בין יוהכ"פ לשאר ימות השנה – עתו"י ומאירי; חו"א זבחים ט, כא). ועוד כתבו לתרץ שאם החסיר לגמרי כל עשב המעלה עשן – חייב, לא דיבר הבית-יוסף אלא כשהניח בתוכו עשב המעלה עשן רק אינו מעלהו זקוף כמקל. אף כאן, אנשי אלכנסדריא הביאו עשב המעלה עשן אלא שאינו עולה כמקל (כן מובא במשל"מ; באר שבע כריתות ו. וכבר כתבו בן בתוס' ישנים. וע"ע מהר"ף חיות ותפארת ישראל).

(ע"ב) 'עד שהיו אחיו הכהנים נזקרים בבת ראש לאחוריהם'. רש"י מפרש: נרתעים לאחוריהם. ומהרש"א פירש, כשהיה שר היו צריכים אחיו המשוררים עמו לזקור ראשיהם לאחור כדרך הרוצה להשמיע קול גבוה. ולפירושו 'הכהנים' לאו דוקא אלא הלויים. וראה פירוש נוסף בשפת אמת.

'ואם היתה תיבה של ד' אותיות היה כותבה בבת אחת...' רש"י במשנה כתב: 'זכותב שם בן ארבע אותיות כאחד'. המפרשים כולם הבינו שהכוונה על כתיבת שם השם [ויש מעלה בכך שכותב כולו כאחת ללא הפסקה. ע' תו"י, תוס' יום טוב ועוד]. לאור זאת דנו מכאן על דברי הגינת-ורדים שצריך לכתוב אותיות השם כסדרן, האם כתיבה בבת אחת נחשבת כסדרן. ע' מנחת חינוך תלו; רש"י ומהר"ף חיות; שו"ת דובב מישרים ח"א יח, פ; אבני נזר או"ח לג, יב; מנחת יצחק ח"ב ב. [לולא דברי המפרשים היה נראה בפשוטו שאין כוונת רש"י לשם השם, והלא בגמרא לא הוכירו אלא תיבה, אך 'שם' בלשון חכמים היינו מלה, כמבואר בשבת קג, 'שתי אותיות והן שני שמות... שם אחד' וכדברי רש"י שם: 'התיבה קרוי שם'. והיה בן קמצר מומחה באומנות הכתב ולא רצה ללמד].

'מאי ושם רשעים ירקב – אמר רבי אלעזר: רקיבות תעלה בשמותן, דלא מסקינן בשמייהו' – אבל 'קללה' לא נאמרה ברשעים כדרך שנאמרה 'ברכה' בזכירת הצדיק – כי אין לקללם אלא יצפה להם שיעשו תשובה [כדרך שאמרו בברכות י' 'תמו חטאים' – ולא חוטאים, ועוד כיוצא בזה]. וזהו שם רשעים ירקב – מהם, ולא יהיו עוד נקראים רשעים כשיעשו תשובה (מהרש"א).

'מברכתן של צדיקים אתה למד קללה לרשעים ומקללתן של רשעים אתה למד ברכה לצדיקים...'. המהרש"א מפרש [דלא כרש"י]: מתוך סמיכות הדברים אתה למד שתום מן המפורש; פירש הכתוב ברכה לאברהם משום שהוא מצוה את בניו ואת ביתו לשמור דרך ה' לעשות צדקה ומשפט, ומתוך כך אתה למד סיבה לקללת הרשעים, אנשי סדום [הכתובה בסמוך ללא שפירש סיבת הקללה] – מפני שלא היה שם צדק ומשפט. וכן להפך, סיבת קללתם של אנשי סדום מפורשת במקום אחר; ואנשי סדום רעים וחטאים לה' מאד, ובסמוך לכך נאמרה ברכה לאברהם ולא פירש הטעם – אלא משום שלא היו בו כל המדות הרעות שהיו בהם (ע"ע בן יהוידע).

'כל המשכח דבר מתלמודו גורם גלות לבניו'. פירוש, שגורם במזיד לשכוח דבר מתלמודו (ריטב"א. והמאירי כתב שמשכח דרך עצלה ויאוש). מדה כנגד מדה; על שום שמזלזל בתורה ואינו מעמידה אצלו בבהירות ובכירור – נענשים בניו בגלות שאין שם צלילות הדעת (עפ"י מהרש"א). גם דברי תורה של אדם נחשבים כמו בניו הרוחניים, ושכחת הלימוד כמוה כהליכה לגלות של הבנים הגשמיים (עפ"י בן יהוידע).

'ראה הקדוש ברוך הוא שצדיקים מועטין עמד ושתלן בכל דור ודור'. אמנם הבחירה נתונה לכל אדם להיות צדיק או רשע, אך יש אנשים המוכנים בטבעם לטוב או להפכו, אם כי אינם מוכרחים בדבר ויכולים להתגבר על נטייתם הטבעית (ריעב"ץ. וע"ע בספר התניא).

'כיון שיצאו רוב שנותיו של אדם ולא חטא שוב אינו חוטא שנאמר רגלי חסידו ישמר'. דרש 'רגלי' – מלשון סוף ואחרית [כמו 'רגל ההר']. 'כיון שבאה לידו דבר עבירה פעם ראשונה ושניה ואינו חוטא – שוב אינו חוטא שנאמר רגלי חסידו ישמר' – דרש 'רגלי' מלשון הרגל, שהרגל עצמו לכפות את יצרו (מרומי שדה ועוד).

'ככתבם וכלשונם'

(ע"ב) 'אין אדם נוגע במוכן לחבירו' –

'...הבטחון, והוא שישליך יהבו על ה' לגמרי באשר ידע כי ודאי אי אפשר שיחסר לאדם מה שנקצב לו. וכמו שאמרו ז"ל במאמריהם, כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה וכו'. וכן אמרו אין אדם נוגע במוכן לחברו אפילו כמלא נימא. וכבר היה האדם יכול להיות יושב ובטל והגזרה היתה מתקיימת, אם לא שקדם הקנס לכל בני אדם בזעת אפיך תאכל לחם, אשר על כן חייב אדם להשתדל איזה השתדלות לצורך פרנסתו שכן גזר המלך העליון, והרי זה כמס שפורע כל המין האנושי אשר אין להמלט ממנו. על כן אמרו (ספרי), יכול אפילו יושב ובטל? תלמוד לומר בכל משלח ידך אשר תעשה. אך לא שהשתדלות הוא המועיל אלא שהשתדלות מוכרח. וכיון שהשתדל הרי יצא ידי חובתו, וכבר יש מקום לברכת שמים שתשרה עליו ואינו צריך לבלות ימיו בחריצות והשתדלות... אלא הדרך האמתית הוא דרכם של החסידים הראשונים, עושים תורתן עיקר ומלאכתן טפלה וזה וזה נתקיים בידם. כי כיון שעשה אדם קצת מלאכה, משם והלאה אין לו אלא לבטוח בקונו ולא להצטער על שום דבר עולמי ואז תשאר דעתו פנויה ולבו מוכן לחסידות האמתית ולעבודה התמימה' (מתוך מסלת ישרים כא). על גבולות הבטחון וההשתדלות – ע' מכתב מאליהו ח"א עמ' 187 ואילך.

‘ראה הקדוש ברוך הוא שצדיקים מועטין – עמד ושתלן בכל דור ודור’ –
‘וכי מה איכפת אם יהיו דורות של צדיקים ודורות בלי צדיקים? – ברור דהיינו שכל דור ודור עומד בזכות צדיקו. וכשנתעמק נבחין דהיינו בשביל שהצדיק באמיתת פנימיותו פועל על בני דורו כי היוצא מן הלב נכנס ללב (בדרך הטבע), וכל צדיק במעשיו הפנימיים והרגשת לבבו, יפעול ממילא על רואיו. (וכי האי גוונא בגמרא ‘האי דעדיפנא מחבראי, דראיתי לרבי מאיר מאחורי’ ואילו ראיתו מפניו הוינא עדיפא טפי’. עירובין יג: ע”ש).
משום זה גדולה היא תשובת הציבור דאי אפשר שלא ימצא בצבור אחד שיהיה פנימי יותר ומגביה בזה את מדריגת כולם בתשובתם’ (מכתב מאליהו ח”א עמ’ 248).

‘מאי דכתיב אם ללצים הוא יליין ולענוים יתן חן – בא לטמא פותחין לו...’ –
‘הכניסה לרע הוא על ידי ליצנות, כמו שאמרו ז”ל ביומא הבא ליטמא פותחין לו מקרא דאם ללצים הוא יליין – מבואר דלץ הוא הביאה והכניסה לכל מיני טומאה. והוא יליין פירושו כמו שאמרו בזהר (ח”ב קפד: וח”ג צב:) דכמו שמתעורר למטה כך לעומתו למעלה, והלץ מלמעלה גם כן מתלוצצים ממנו. פירוש, מראים לו כאילו יש להתלוצץ באמת מאותו דבר, וזהו ‘פותחין לו’ – שנותנין לו פתח להתלוצץ, וזה באמת ליצנות ממנו כי הרי באמת אין מקום כלל להתלוצץ מאותו דבר.
והם מארבעה כתות שאין מקבלין פני שכינה (כמו שאמרו בסוטה מב.) – פירוש, המעכבים והמבלבלים המחשבה בתפלה ובעת רצונו להדבק בו יתברך, במחשבות זרות... ו’לצים’ הוא הראשית האומר לטוב רע...’ (מתוך צדקת הצדיק רסד).

דף לט

‘עבירה מטמטמת לבו של אדם שנאמר ולא תטמאו בהם ונטמתם בהם – אל תקרי ונטמאתם אלא ונטמטם’ –

‘חוסר הרגשה שהוא הטמטום, היא טומאה. קדושה היא הרגשה ברוחניות וטומאה היא היעדר ההרגשה.

וטמטום הלב מתפשט; לא רק בעבירות אין הרגש אלא גם במאורעות, שאינם אומרים לאדם כלום. גם באמונה ויראה אין הרגש, והנה אמונה בלי הרגש פנימי אינה חיה; היא אינה פועלת בתפילה ובודאי לא בלכת אדם לעסקיו. בלב מטומטם אין גם הרגשה בצערו של חבר או בשמחתו. ‘השתתפות בצער’ היא אמירה מהשפה ולחוץ בלי שום הרגשה אמיתית. במצב זה לא תתכן גם אהבת חסד. כלל הדבר: בטמטום הלב נעלמים כל יסודות ‘האדם’ מן הלב וממילא אין גם עלייה. אין מנוס: מוכרחים לסלק את הטמטום. וכתב הגרי”ס: ‘מוסר היא התורה לטמטום הלב... ברור הוא כי טמטום הלב אי אפשר לסלק על ידי לימוד בשכל קר. זה מחייב את כל המהלך שר’ ישראל מתווה ללימוד מוסר, ‘ברגשת הנפש וסערת הרוח’ עד כדי התפעלות (מתוך עלי שור ח”ב עמ’ קסח).

ע”ע: מכתב מאליהו ח”א עמ’ 234; 266.

דף לח

ג. א. אלו הוזכרו לגנאי בשל צרות עיניהם ללמד לאחרים אומנותם?

ב. מהו 'שם רשעים ירקב'; 'זכר צדיק לברכה'?

ג. מנין שהבא ליטמא פותחים לו והבא ליטהר מסייעים בידו?

א. אלו לגנאי; בית גרמו, לא רצו ללמד מעשה לחם הפנים [והביאו אומנים מאלכסנדריה תחתם ולא היו יודעים לרדות הלחם כבית גרמו, לכך היו אופים מחוץ לתנור והיתה פיתם מתעפשת, והחזירו חכמים את בית גרמו למקומם, ולא נאותו לחזור עד שכפלו להם שכרם. על דבר זה מזכירים אותם לשבח; מעולם לא נמצאת פת נקיה ביד בניהם – שלא יאמרו ממעשה לחם הפנים הם ניוונים].

בית אבטינס לא רצו ללמד מעשה הקטורת. [גם כאן הביאו אומנים מאלכסנדריה ולא היו יודעים להעלות עשן בתימור זקוף כמותם וחזרו בית אבטינס למקומם רק לאחר שכפלו את שכרם. על דבר זה מזכירים אותם לשבח; מעולם לא יצאת כלה מבושמת מבתיהם, וכשנושאים אשה ממקום אחר מתנים עמה שלא תתבסם – שלא יאמרו ממעשה הקטורת מתבסמים]. מסופר שלאחר זמן מסרו מבניהם מגילת סממנים לרבי יוחנן בן נורי, ואמר רבי עקיבא: מעתה אסור לספר בגנותם של אלו.

הוגרס בן לוי היה יודע פרק בשיר ולא רצה ללמד. בן קמצר לא רצה ללמד על מעשה הכתב. ואמרו: כולם מצאו תשובה לדבריהם על מניעתם מללמד [שלא ילמוד אדם שאינו מהוגן וילך ויעבוד עכו"ם בכך]. בן קמצר לא מצא תשובה.

ב. ושם רשעים ירקב; אמר רבי אלעזר: רקביבות תעלה בשמותם – שאין קוראים בשמותיהם.

צדיק – מעצמו (נזכר לטובה על ידי מעשיו). רשע (נזכר לרעה) אף על ידי חברו (רשעים כתוב, בלשון רבים).

וכן מצינו בכתוב, כשהזכיר את אברהם – ברכו (וה' אמר המכסה אני מאברהם אשר אני עשה. ואברהם היו יהיה לגוי גדול ועצום...). וכשהזכיר הרשעים – גינם (ויאהל עד סדם. ואנשי סדם רעים וחטאים לה' מאד).

וכן מצינו, במקום שהקב"ה מברך את הצדיקים – שם מקלל את הרשעים, ולהפך...

[אמר רבי אלעזר: אפילו בשביל צדיק אחד עולם נברא.

אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: אין צדיק נפטר מן העולם עד שנברא צדיק כמותו... ראה הקב"ה שצדיקים מועטים – עמד ושתלן בכל דור ודור... אפילו בשביל צדיק אחד העולם מתקיים].

ג. אמר ריש לקיש: מהו שכתוב אם ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן? בא לטמא – פותחים לו, בא לטהר – מסייעים אותו. תנא דבי רבי ישמעאל: משל לאדם שהיה מוכר נפט ואפרסמון; בא למדוד נפט, אומר לו (המוכר): מדוד אתה לעצמך. בא למדוד אפרסמון – אומר לו: המתן לי עד שאמדוד עמך כדי שנתבסם אני ואתה.

אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: כיון שיצאו רוב שנותיו של אדם ולא חטא – שוב אינו חוטא... של בית רבי שילא אמרו: כיון שבאה לידו דבר עבירה פעם ראשונה ושניה ואינו חוטא – שוב אינו חוטא.

תנא דבי רבי ישמעאל: עבירה מטמטמת לבו של אדם... אדם מטמא עצמו מעט, מטמאים אותו הרבה; מלמטה – מטמאים אותו מלמעלה; בעולם הזה – מטמאים אותו לעולם הבא. אדם מקדש עצמו מעט – מקדשים אותו הרבה; מלמטה – מקדשים אותו מלמעלה; בעולם הזה – מקדשים אותו לעולם הבא.

פרק רביעי; דף לט

סד. א. כיצד סדר ההגדרה על שני השעירים?

ב. כמה פעמים היה הכהן הגדול מזכיר את השם המפורש ביום הכפורים?

א. הכהן הגדול עומד בבגדי לבן במזרח העזרה לצפון המזבח (לז), ושם שני השעירים מימין ומשמאל. טרף (רש"י: חטף. הערוך: ערבב) בקלפי והעלה שני גורלות, אחד כתוב עליו לשם (כלומר שם השם היה כתוב עליו. עפ"י הר' אליקים) ואחד כתוב עליו לעזאזל. הסגן [הוא הכהן הממונה תחת הכהן הגדול אם יארע בו פסול] בימינו וראש בית אב משמאלו. אם של שם עלה בימינו – הסגן אומר לו: אישי כהן גדול, הגבה ימינך. ואם של שם עלה בשמאלו – ראש בית אב אומר לו: אישי כהן גדול, הגבה שמאלך. כן סתמה משנתנו, כדעת רבי חנינא סגן הכהנים. ואילו רבי יהודה אמר בברייתא משום רבי אליעזר: הסגן וכהן גדול מכניסים ידם בקלפי [שעדיף ימין של סגן משמאלו של כהן גדול], אם בימינו של כה"ג עולה – הסגן אומר לו אישי כה"ג הגבה ימינך. ואם בימינו של סגן עולה – ראש בית אב [ולא הסגן] אומר לו לכהן גדול: דבר דבריך – לה' חטאת.

א. לדעה זו האחרונה, זה שעלה של שם בידו, בין כהן גדול בין סגן – מגביה ידו (כן משמע בתוס' ישנים).

הלכה כדעה ראשונה וכסתם משנתנו, שהכהן הגדול מעלה את שתי הגורלות בשתי ידי (רמב"ם ג,ג).

ב. עלה הגורל של שם בשמאל – אין להחזירו לימין (להלן מ: ומשמע בסוגיא, וכן מבואר בתוס' ד"ה כיון) שאם הגרלה אינה מעכבת, וקבע השעירים בקריאת שם שלא כפי הגורל – קריאת השם היא הקובעת). נותן הכהן הגדול את הגורלות על שני השעירים ואומר 'לה' חטאת'. רבי ישמעאל אומר: לא היה צריך לומר 'חטאת' אלא 'לה' – והם עונים אחריו ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. [אין צריך ליתן את הגורלות על השעירים עד שעת שחיטה (אשר עלה – כיון שעלה שוב אינו צריך). להלן מ: כהסבר רבא לברייתא].

א. יש להסתפק אם הכהן מניח את שני הגורלות על השעירים ביחד, אחד בימינו ואחד בשמאלו, או שמא נתינת הגורלות צריכה להיות ביד ימין דוקא (עפ"י שפת אמת).

ב. בתוספתא (הביאורה הסמ"ג והריטב"א) מובא שהכהן הגדול אומר 'לה' והסגן אומר 'חטאת'. ואולם הרמב"ם נקט כדברי משנתנו שהכהן הגדול לבדו אומר. ויש מי שכתב שהתוספתא הולכת בשיטת רבי יהודה משום רבי אליעזר שהסגן מעלה גורל עם הכהן הגדול והרי הוא משתתף בהגדרה לכל דבר (עפ"י שיה יצחק).

אמירה זו דרשוה בתורת כהנים מן הכתובים.

ג. מלשון הפיוט נראה, וכן מבואר בדברי הרמב"ם, שאמירת 'ברוך שם...' באה מיד עם אמירת השם, לא לאחריה. וכן מובא בשם הגר"ח בבאור הכתוב וימהר משה ויקד ארצה וישתחו – עם תחילת השמיעה (ומדברי רבנו בחיי משמע לכאורה שטעם הדבר כדי שלא ישמע שם המפורש לרבים, לכך היו עונים מיד כדי שיבלע קולו בקולם).